

نقد کتاب گنجینه عکسهای تاریخی

رضا فراستی*

farasati@iichs.org

کتاب گنجینه عکسهای تاریخی را، به کوشش دکتر کیانوش کیانی هفت‌لنگ، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، در سال ۱۳۸۶ ش. / ۲۰۰۸ م. در ۱۸۴ صفحه به چاپ رسانیده است.

صفحه اول کتاب، نام خداوند است. آنگاه کتاب دارای صفحه عنوان؛ پشت صفحه عنوان؛ صفحه اطلاعات مجدد مربوط به عنوان، مدیر اجرایی، طراح و غیره؛ فهرست تصاویر در دو صفحه؛ مقدمه سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران در سه صفحه؛ شعری از حافظ و توضیحی درباره تاریخچه عکاسی در جهان در چهار صفحه؛ تاریخچه عکاسی در ایران در دوازده صفحه؛ متن اصلی در صدوپنجاه و دو صفحه (شامل ۱۳۵ قطعه عکس)، چهار صفحه سفید و فاقد عکس، صفحه عنوان به انگلیسی و صفحه یاد خداوند به زبان انگلیسی است.

انتشار اسناد و عکسهای تاریخی، با تحلیل یا بدون آن، امری پسندیده است. زیرا در چرخه تولید اطلاعات، محققان را یاری می‌دهد تا به تحقیقات پیش‌تر، جدیدتر و عمیق‌تر بپردازند؛ موجود بودن این‌گونه اطلاعات در نزد اشخاص حقیقی و حقوقی به ثبت می‌رسد و از طرفی، حقوق معنوی دارندگان مدارک را، محققان در ضمن استفاده از اطلاعات، معمولاً رعایت می‌کنند.

در روزهای پایانی سال ۱۳۸۶ ش. / ۲۰۰۸ م.، کتاب مذکور را در قفسه تازه‌های کتابخانه دیدم.

* کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی.

از روی علاقه وافر شخصی - که به انتشار منابع مرجع دارم - کتاب را برداشتم و ورق زدم. از همان ابتدای کتاب، ایراداتی مشاهده کردم که برای آگاهی پژوهشگران و نیز رفع اشکال آن انشاءالله در چاپ بعدی، به شرح زیر ارائه می‌گردد:

۱. در همان تورق اولیه، به دلیل نامناسب بودن صحافی، برگهای ورق خورده از کتاب جدا شد و اکنون پس از چندین بار بررسی، تمام اوراق آن از ته چسب جدا شده است. همانند چنین مرجعی، قبلاً دیگران چاپ کرده‌اند، اما پس از سالها بهره‌برداری، این چنین از هم نپاشیده است. از این رو، بهتر بود در کیفیت صحافی و جلدسازی آن، توجه بیشتری می‌شد.

۲. در پشت صفحه عنوان، اطلاعات فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتاب (فیبا) آمده است. در بخش مشخصات ظاهری، تعداد صفحات کتاب ۱۶۰ آمده،

در صورتی که شماره صفحه عدد شماری صفحات از ۸ شروع و آخرین عکس مجموعه در صفحه ۱۸۱ دیده می‌شود و با برشمردن چندین صفحه اول و آخر، مجموعاً کتاب دارای ۱۸۴ صفحه می‌باشد.

معمول آن است که صفحات قبل و بعد از متن اصلی، با حرف یا عدد صفحه شماری شوند که این امر، بظاهر در قسمت قبل از متن اصلی انجام نشده ولی با شمارش معکوس از صفحه ۸ به قبل، شماره صفحات را می‌توان پی‌برد.

۳- در دو صفحه قبل از ۸ - که می‌تواند صفحه ۶ و ۷ باشد - مطلبی با عنوان «فهرست تصاویر» آمده است. در اینجا نکاتی چند مورد توجه است:

۳-۱. فهرست تصاویر معمولاً یا جزئی است یا کلی! جزئی یعنی آنکه مشخصات هر عکس با ارجاع شماره بازیابی در کتاب (ردیف، صفحه و...) و کلی بدین معنا که مشخصات دسته‌ای از عکسها با ارجاع مذکور آورده شده است. ذکر شماره مکان نما یا بازیابی، به منظور تسریع در بازیابی اطلاعات، برای کاربر است که در بخش فوق، چنین مطلبی دیده نشد.

۳-۲. به نظرم کوششگر گرامی کتاب - که بنده ارادت خاصی به ایشان دارم - منظورشان از «فهرست تصاویر»، فهرست مندرجات بوده است. زیرا در ابتدای فهرست، کلمه «دیباجه» آمده. در چنین صورتی، باز هم ایراد مکان نما یا شماره بازیابی به مطلب مذکور وارد است.

۳-۳. فهرست تصاویر در تقسیم‌بندی از جزء به کل، با یک اشتباه چاپی یعنی کمبود مربع سیاه برای بخش مکانها، به پنج بخش تقسیم شده است.

۳-۴. در بخش شاهزادگان فهرست مذکور، دو ایراد وجود دارد:

۱-۴-۳. در ذیل نام شاهزادگان آمده است: «سلطان میرزا جلال‌الدوله پسر ناصرالدین شاه». در عکس صفحه ۸۴ نوشته شده «سلطان حسین میرزا جلال‌الدوله ...!»

نکته درخور توجه، آن است که سلطان حسین میرزا جلال‌الدوله، فرزند سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطان است نه پسر ناصرالدین شاه!

۲-۴-۳. در صفحه ۸۹، تصویر محمدحسن میرزا ولیعهد آمده است؛ اما در «فهرست تصاویر» نامی از وی برده نشده است. آیا او شاهزاده نبوده که نامش در ذیل بخش شاهزادگان آورده شود؟

۵-۳. بخش رجال:

۱-۵-۳. علامت «:» بعد از رجال علم و دانش چه مفهومی دارد؟ با توجه به بند «الف» آن بخش، می‌بایست رجال علم و دانش، دارای زیربخش می‌شد که در فهرست چنین تقسیم‌بندی‌ئی رؤیت نمی‌شود!

۲-۵-۳. در تقسیم بندی بند «ج»، سربازان جزو رجال نظامی آورده شده‌اند که درست نیست!

۳-۵-۳. در بند «د»، آیا توده مردم و زیربخشهای آن یعنی کارگران، زندانیان و شکارچیان، جزو رجال هستند؟

۴-۳-۵. حروفچینی کلمه «کارگران» به عنوان زیربخش توده مردم، با توجه به حروف موارد ذیل آن، هماهنگی ندارد و از طرفی فاقد علامت «:» است.

۶-۳. بخش مکانها:

۱-۶-۳. حروفچینی کلمه «مسجدها»، با حروف ذیل آن هماهنگی ندارد.

۲-۶-۳. در این بخش، «زیارتگاهها» صحیح است یا «زیارتگاهها»؟

۳-۶-۳. قسمت «مکانهای تاریخی» دارای زیربخش است؛ پس چرا در جلوی آن علامت «:» نیست؟ مثل مکانهای عمومی.

در اینجا علائم قواعد کتابشناختی به طور کامل به کار نرفته؛ نام ناشر یعنی شرکت انتشارات علمی و فرهنگی نیامده و ضمناً تاریخ چاپ کتاب - که در پشت صفحه عنوان کتاب مورد نظر نوشته شده - «چاپ اول سال ۱۳۷۶» به غلط سال ۱۳۶۴ آورده شده است.

۳-۸-۳. مناسب بود در مقدمه، کوششگر محترم راجع به روش کار، نحوه تنظیم اطلاعات، الگوی مورد نظر، صفحات سفید (عکسهای چاپ نشده) و دیگر موارد توضیحاتی می داد تا ابهامات رفع و ایرادات کم تری مطرح می شد.

۳-۹. متن اصلی:

متن اصلی، شامل عکسها و توضیحات راجع به هر تصویر است.

در معرفی عکسها، پنج شاخص اطلاعاتی در نظر گرفته شده است شامل: موضوع عکس، تاریخ، منشأ، اندازه و شماره انتشار در گنجینه اسناد. اشکالات این قسمت، به شرح زیر است:

۳-۹-۱. موضوع عکس

۳-۹-۱-۱. به نظر مناسب بود به جای «موضوع عکس»، شرح یا عنوان عکس می آمد. موضوع عکس، راهنمایی است برای کاربران. هر قطعه عکس می تواند یک یا چند موضوع داشته باشد. برای مثال، عکس صفحه ۳۲ «ناصرالدین شاه و میرزا علیقلی حکیم الممالک در لندن»، شامل موضوعهای ناصرالدین شاه، میرزا علیقلی حکیم الممالک، لندن و... است که نحوه چگونگی پذیرش و نگارش آنها، باتوجه به سیاستها و ابزارهای اطلاع رسانی، به عنوان موضوع تعیین می گردد. اگر موضوع عکسها به ترتیب مذکور تهیه می گردید، در انتهای کتاب، فهرست موضوعات، اعلام و... می توانست وجود داشته باشد که برای مراجعان کاربرد آن فراوان بود.

۳-۹-۱-۲. نام شاهان و شاهزادگان بدرستی به کار

۳-۶-۴. کلمات «توپخانه» و «سربازخانه»، در زیر مکانهای عمومی تقسیم بندی شده است که درست نیست!

۳-۷. در مجموع، «فهرست تصاویر» از بخش رجال به بعد از نظم خاصی برخوردار نیست. به ترتیب و تقدمی که مطالب در فهرست مذکور آمده است، یا عکسها وجود ندارند یا منظم نیستند، مثل حاکمان و والیان، خانها و سرکردگان ایلات، پیشکاران، رجال علم و دانش، امیران لشگری، کارگران، توپخانه، سربازخانه، جاده و... .

۳-۸. دیباچه:

۳-۸-۱. در مقدمه سازمان اسناد و کتابخانه ملی در صفحه ۱۱، از وجود عکسهائی از عکاسان مشهور در سازمان مذکور، مطلبی آمده؛ اما در توضیحات عکسهای کتاب، نام هیچ عکاسی دیده نمی شود. ضمناً در این قسمت، نام عبدالله میرزا قاجار به غلط میرزا عبدالله قاجار آورده شده است!

۳-۸-۲. پانویسهای دیباچه از قاعده علمی برخوردار نیست و بعضاً دارای اشتباه است؛ مثلاً در صفحه ۱۴ «در نگارش این مطلب از نوشته آقای محمدرضا طهماسب پور، تهران ۱۳۷۸، صفحات ۱ تا ۶ ... استفاده شده است».

در اینجا مناسب بود اطلاعات کتابشناختی به صورت کامل از جمله نام کتاب ناصرالدین شاه عکاس: پیرامون تاریخ عکاسی ایران، نام ناشر یعنی نشر تاریخ ایران، با علائم مربوطه می آمد.

ضمناً تاریخ نشر کتاب مذکور، سال ۱۳۸۱ می باشد که به غلط ۱۳۷۸ نوشته شده است.

یا در صفحه ۱۷ «برای نگارش این بخش از کتاب تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران، استاد یحیی ذکاء، تهران ۱۳۶۴، با اندکی حک و اصلاح استفاده شده است».

نرفته است. شاهزاده تا زمانی که ولیعهد است، او را شاه خطاب نمی‌کنند. نمونه‌ها به صورت زیر است:

در صفحه ۴۴ با توجه به تاریخ عکس، مظفرالدین میرزا ولیعهد است نه مظفرالدین شاه!

ایضاً در صفحات ۴۷، ۴۸ و ۴۹.

در صفحه ۵۷ محمدعلی میرزا نیز محمدعلی شاه قاجار نوشته شده!

در صفحه ۶۷ - اگر تاریخ عکس صحیح باشد - محمدعلی میرزا است نه پادشاه! مگر آنکه تاریخ عکس غلط بوده باشد.

در صفحه ۶۸، در سال ۱۳۲۶ قمری محمدعلی شاه بود نه میرزا!

در صفحات ۷۰، ۷۱، ۷۲ و ۷۳، در سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۲ قمری، سلطان احمد میرزا هنوز ولیعهد هم نبود چه رسد به پادشاهی. به نظر می‌رسد تاریخ عکسها غلط باشد.

۳-۱-۹-۳. در نگارش نامها و دیگر اطلاعات، اشتباهاتی چون موارد زیر وجود دارد:

در صفحات ۵۱، ۵۲ و ۵۳، مظفرالدین شاه به غلط مظفر شاه نوشته شده!

در صفحه ۶۲، علاءالملک به اشتباه اعلاءالملک آمده!

در صفحه ۷۹، ممتازالدوله به غلط متمایزالدوله نوشته شده!

در صفحه ۸۶، ... حسینعلی میرزا ... فرزند محمدعلی شاه به اشتباه فرزند مهرعلی شاه آمده!

در صفحه ۹۸، حسینقلی خان مافی به غلط حسینقلی خان مانی ذکر شده!

در صفحه ۱۳۰، گردهمائی ... اقشار مردمی به غلط افشار مردمی آمده!

در صفحه ۱۳۵، چند تن از رجال دوره قاجار در حال بازی شطرنج؛ تعریف رجال در این عکس چیست؟

در صفحه ۱۴۰، «معیرالممالک طهران» یعنی چه؟

در صفحه ۱۵۴، محبس قصر قجر به غلط مجلس قصر قجر آمده!

در صفحه ۱۷۱، طاق نصرت در یکی از معابر به اشتباه منابر نوشته شده!

عکس صفحات ۱۶۵ و ۱۷۸ یکی است که اولی به غلط میدان توپخانه تهران نوشته شده!

۳-۱-۹-۳. در نوشتن مطالب نایکدستی، کاستی، حشو و زوائد و اطاله مانند موارد زیر وجود دارد:

در صفحه ۳۸، ... نفر ۵ مجدالدوله، مهدیقلی ...؛

در صفحه ۴۰، ... با حضور مهدیقلی خان مجدالدوله؛

در صفحه ۶۲، نام آقامحمدخان قصیر خواجه آمده، اما در صفحه ۶۵ نام او نوشته نشده است. عکسهای صفحات ۷۴ و ۷۶، هر دو یک تاریخ دارند اما توضیحات آنها یکی احمد شاه درس نوجوانی و دیگری احمد شاه است.

در صفحه ۱۷۴، «تصویری» از یک قطار روسی و در صفحه ۵۸ «تصویری از ...»

در صفحه ۱۱۶، خلیل خان ثقفی تیمورتاش در جمع (احتمالاً) نمایندگان مجلس از راست به چپ نفر ۷. خلیل خان ثقفی نفر ۸. تیمورتاش، نفر ۱۱. یحیی دولت‌آبادی نفر ۱۲. ادیب‌السلطنه سمیعی.

۳-۱-۹-۵. در توضیحات بعضی از عکسها اشتباه وجود دارد؛ مثلاً در توضیح عکس صفحه ۱۲۶ آمده: «اعضای سفارتخانه و دیپلماتهای روسیه در ایران!» عکس مذکور، عیناً در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران به شماره ۱۵۸-۱-ع وجود دارد که در زیرنویس آن آمده است:

«ژنرال یانوشکویچ، رئیس ستاد نیروی قفقاز، در مهمانی منزل حاج نظام‌الدوله!»

۳-۱-۱۰. تاریخ:

۳-۱-۱۰-۱. در مقدمه کتاب راجع به ملاک نوشتن تاریخ عکسها، مطلبی نیامده است. از این رو صحت

۴-۱۰-۳. تاریخ تعدادی از عکسها بین دو تاریخ ذکر شده و به نظر می‌رسد که حدس زده شده که عکس در بین آن دو تاریخ گرفته شده است، مثل ۱۳۱۰-۱۳۲۰ق. در صفحه ۴۳.

نکات مورد نقد، آن است که قاعده نگارش عدد به ترتیب از چپ به راست بوده مثل صفحه مذکور یا از راست به چپ مثل ۱۳۰۴-۱۲۹۹ق. در صفحه ۴۷ یا سال به صورت کامل نوشته شود مثل ۱۵-۱۳۱۰ق. در صفحه ۱۰۱؟

۵-۱۰-۳. در ذکر نوع سال حروف «ق.» برای قمری، «ش.» برای شمسی و «م.» برای میلادی، معمول امر اطلاع‌رسانی است. بعضی از عکسها فاقد حرف نوع سال است مثل ۱۲۹۰-۱۳۰۰ در صفحه ۳۰ و ۱۳۲۴-۱۳۲۶ در صفحه ۹۸. یکدست نبودن کار مورد نقد است.

۶-۱۰-۳. در مواردی تاریخ تولد و فوت شخص به عنوان تاریخ عکس نوشته شده آن هم به صورت درهم، نامرتب، دارای حشو و زوائد و بعضاً غلط مثل صفحات ۹۰ (۱۳۲۹-۱۲۷۳ق.)، ۹۱ (۱۳۱۴خ. - ۱۲۵۰خ.)، ۹۳ (۱۳۲۷ق. فوت شدند)، ۹۴ (۱۲۶۰ش. - وفات او ۱۳۳۰ش.)، ۹۵ (۱۲۸۸ق. متولد - ۱۳۷۷خ. درگذشت). در صفحه ۹۲، تاریخ تولد حسین پیرنیا ۱۲۵۴ش. است که به غلط ۱۲۵۴ق. نوشته شده است.

۷-۱۰-۳. قطعاً تاریخ بعضی از عکسها اشتباه است، مثل صفحه ۱۰۵ که تاریخ عکس ۱۲۳۲ق. نوشته شده. در آن تاریخ، هنوز دوربین عکاسی به ایران آورده نشده بود و نظام‌الدوله هم به دنیا نیامده بود.

همچنین تاریخ عکس صفحه ۱۱۵ به نظر غلط است. دکتر خلیل خان اعلم‌الدوله ثقفی، در سال ۱۲۷۶ق. به دنیا آمد. آیا در این عکس سن او بین ۲۶ تا ۳۶ سالگی است؟

دو عکس صفحات ۵۷ و ۸۶ - که با هم مقایسه می‌شوند - تفاوتی فاحش در سن حسینعلی میرزا

اطلاعات را بدرستی نمی‌دانیم و از طرفی، تقدم تاریخی هر عکس، در بخش خود رعایت نشده است. اگر معتقد باشیم که تاریخ عکسها صحیح باشد، پس چرا عکس صفحه ۹۹ - که سال ۱۲۹۹ش. / ۱۳۳۸ و ۱۳۳۹ق. است - نسبت به عکس صفحه ۱۰۰ - که سال ۱۲۷۱ق. می‌باشد - مقدم است. یا عکس صفحه ۷۸ - که تاریخ آن ۱۲۹۹ است - بر عکس صفحه ۷۹ - که سال آن ۱۳۳۰ق. است - تقدم یافته. یا صفحات ۷۰ تا ۷۳!

۲-۱۰-۳. در قسمت تاریخ تعداد ۵۸ قطعه از عکسها نوشته شده «دوره قاجار»، «اواخر دوره قاجار»، «دوره مشروطیت»، «اواخر دوره قاجار-اوایل دوره پهلوی»، «اوایل دوره پهلوی اول».

در مقدمه کتاب، راجع به ضرورت نگارش موارد مذکور، مطلبی نیامده است. از این رو، این سؤال به ذهن می‌رسد که مگر ناصرالدین شاه مربوط به دوره قاجاریه نیست (صفحه ۳۲)؟ همچنین است مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه (صفحات ۴۶ و ۶۹)!

در صفحه ۱۲۶ عبارت «اواخر دوره قاجار»، غلط حرف‌نگاری دارد.

تعریف اواخر دوره قاجاریه چیست؟ در صفحه ۱۶۷، تاریخ عکس «توپچیهای ناصرالدین شاه» اواخر دوره قاجاریه ذکر شده. شایان ذکر است که دوره ناصری، اواخر دوره قاجاریه نیست.

یا عکس صفحه ۶۶، «مظفرالدین شاه و جمعی از درباریان در محوطه کاخ گلستان»، آیا دوره مظفری اواخر دوره قاجاریه است؟

۳-۱۰-۳. کارخانه سیمان شهر ری، در شهریور سال ۱۳۱۱ تأسیس و در هشتم دیماه ۱۳۱۲ افتتاح گردید.^۲ در صفحه ۱۶۹، کارخانه مذکور به دوره قاجاریه نسبت داده شده است. یا مهمانخانه فردوسی در خیابان فردوسی - که به دست رضاشاه تأسیس شد^۳ - به دوره قاجاریه منسوب است (صفحه ۱۶۳).

اعتضاد السلطنه مشاهده می‌شود و جالب آنکه تاریخ عکس صفحه ۵۷ - که نامبرده نوجوان است - سال ۱۳۲۱ق. و تاریخ عکس صفحه ۸۶، جوانی او سال ۱۳۲۰ق. نوشته شده.

در توضیح عکس صفحه ۶۷ - که تاریخ آن ۱۳۱۰-۱۳۲۰ق. ذکر شده، آمده است: «محمدعلی شاه در دوره پادشاهی». آیا تاریخ عکس با توجه به اینکه محمدعلی میرزا در سال ۱۳۲۴ به پادشاهی رسید، صحیح است؟ یا درباره عکس صفحه ۷۳ - که تاریخ آن ۱۳۲۰ق. آمده - ذکر شده: «احمدشاه در زمان ولایتعهدی...». سلطان احمد میرزا، در سال ۱۳۲۴ق. به ولایتعهدی رسید.

۸-۱۰-۳. در قسمت تاریخ تعدادی از عکسها، سن اشخاص نوشته شده است. مثل صفحه ۳۴ (بین ۴۰ تا ۵۰ سالگی)، صفحه ۵۱ (در ۴۵ سالگی). آیا اگر قرار بود که چنین مطالبی نوشته شود، جای آنها در قسمت عنوان نبود؟ و از طرفی چرا برای بقیه نوشته نشده؟

۱۱-۳. منشأ:

یکی از شاخصهای اطلاعاتی، منشأ است که برای همه عکسها نوشته شده: «آرشیو عکس معاونت اسناد ملی». در صورتی که جمله مذکور، می‌توانست تنها یک بار در مقدمه نوشته شود.

۱۲-۳. اندازه:

۱-۱۲-۳. اندازه همه عکسها در ذیل آنها نوشته نشده است، مثل صفحات ۹۰ تا ۹۵ و نیز ۱۳۱.

۲-۱۲-۳. در جایی توضیح داده نشده که کدام عدد، طول و کدام، عرض است. بنابراین تنها با رؤیت عکس، باید طول و عرض آن تشخیص داده شود.

۳-۱۲-۳. معلوم نیست که عکسها در چه اندازه - ای چاپ شده‌اند؟ مثلاً برابر، کم‌تر یا بیش‌تر از اندازه اصلی! مناسب بود این مطلب توضیح داده

می‌شد. تعدادی را با خط‌کش اندازه‌گیری کردم مثل عکسهای صفحات ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۴۰ و ۱۴۱؛ به نتیجه و قاعده‌ای خاص دست نیافتم.

۱۳-۳. شماره انتشار در گنجینه اسناد:

برای تعدادی از عکسها، شماره انتشار در فصلنامه گنجینه اسناد نوشته شده. به منظور اطلاعات بیش‌تر درباره عکس صفحه ۱۱۵، به شماره ۵۴ فصلنامه مذکور مراجعه کردم، اطلاعاتی نصیبم نشد. جا داشت یکی از شاخصهای اطلاعاتی به جای شماره انتشار، شماره راهنمای عکس موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی می‌بود تا اگر مراجعه‌کننده‌ای، به هر دلیلی نیاز به آن عکس می‌داشت، به صورت مستقیم شماره را ارائه می‌کرد. حال با نبود این شماره، امر بازیابی، غیرمستقیم و وقتگیر خواهد بود.

۱۴-۳. کتاب، فاقد فهرستهای پایانی (اعلام، اماکن، موضوعات یا در هم‌کرد آنها) است. درست همان چیزی که به کاربر کتاب، کمک بسزایی در بازیابی اطلاعات می‌کند!

امید است در ویرایش بعدی کتاب ارزشمند گنجینه عکسهای تاریخی، اشکالات یاد شده برطرف گردد تا مشتاقان فراوان اطلاعات تاریخی، با شوق بیش‌تری آن را مورد بهره‌برداری قرار دهند، انشاءالله.

◆ پی‌نوشتها

- ۱- مظفرالدین میرزا، پس از کشته شدن ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳، به پادشاهی رسید.
- ۲- حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران (تهران: نشر ناشر، ۱۳۶۲)، جلد ۵، ص ۱۸۴.
- ۳- حسین کریمان، تهران در گذشته و حال (تهران: دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۵)، ص ۳۶۱.